

Philippe Sands

VRNITEV V LEMBERG

**O izvoru pojmov »genocid« in
»hudodelstva zoper človečnost«**

prevedel Marko Košan

genocide

»Genocid« v rokopisu Rafaela Lemkina, ok. 1945, in
»hudodelstva zoper človečnost« v rokopisu Herscha
Lauterpachta, julija 1946

crimes against humanity

*Za Malke in Roso,
za Rito in Leona,
za Annie,
za Ruth*

Malo mesto leži sredi velikega nižavja ... Začne se z majhnimi kočami in se z njimi tudi konča. Koče čez nekaj časa zamenjajo hiše. Pričnejo se ulice. Ena teče od severa proti jugu, druga od vzhoda proti zahodu.

Joseph Roth, *Juden auf Wanderschaft*, 1927

Ne vznemirjajo nas mrtvi kot taki, temveč vrzeli, ki jih v nas puščajo njihove skrivnosti.

Nicolas Abraham, *Notes on the Phantom*, 1975

SREDNJA EVROPA 1920

0 100 200 kilometri

Vilna

Włokwysk

Varšava

Żółkiew

Krakow

Lwów

Vienna

Budapest

eranian

Bay Kolberg

Wollin Bolzin

Stargard Kalles

Landsberg

Küstrin

Reppen Meseritz

Sorau Sagin

Görlitz

Köhlfurt

Lauban

Jüngbunzlau

Königsgrat

Nimburg

Köln

Tabor

Wetzell

Budakell

Gründ

Zellerndorf

Krems

Gänsersdorf

Amstetten

Gaming

Gutenstein

Wieners Neustadt

Ödenburg

Sammering

Eiseneis

Bruck

Pinkafeld

Gün

Steinamanger

Fürstfeld

Mura Szombat

Kis-Czell

Stuhlweissenburg

Tapolca

Balton

Lake

Duna

Földvár

Paks

Kiskunfelegyhaza

Majsa

Czegled

Nagy Körös

Kecskemet

Gyöngyös

Waitzen

Arokszállás

Jász

Bereny

Soroksar

Szolnok

Miskolc

Erlau

Mézőkövesd

Jász

Apáti

Hajdu Nanas

Balmaz Ujvaros

Nagy

Debrecen

Hajdu Szabolcs

Karczag

Grosswardél

Nagy Szalonta

Békes

Nagy Szalonta

Vaskó

Yasvarehely

Gyoma

Békes

Csaba

Szentes

LWÓW 1911

1

2

4

5

- A. Hiša Leona Buchbolza . . . . . C.3.
Ul. Széptyckih 12 (1904–1914)
- B. Hiša Herscha Lauterpachta . . . . . E.3.
Teatralna 6 (1911–1919)
- C. Hiša Rafaela Lemkina . . . . . C.4.
Ul. Gleboka 6 (1921)
- D. Hiša Rafaela Lemkina . . . . . C.2.
Ul. Gródecka 44 (1922)
- E. Hiša Rafaela Lemkina . . . . . E.1.
Ul. Zamarstynowska 21 (1923)
- F. Pravna fakulteta . . . . . E.4.
Ul. Mikołaja (1915–1926)
- G. Univerza Ivana Franka, Aula (1915) . . . . D.3.
- H. Gledališče Skarbek . . . . . E.2.
- I. Grič zedinjenja . . . . . F.1.

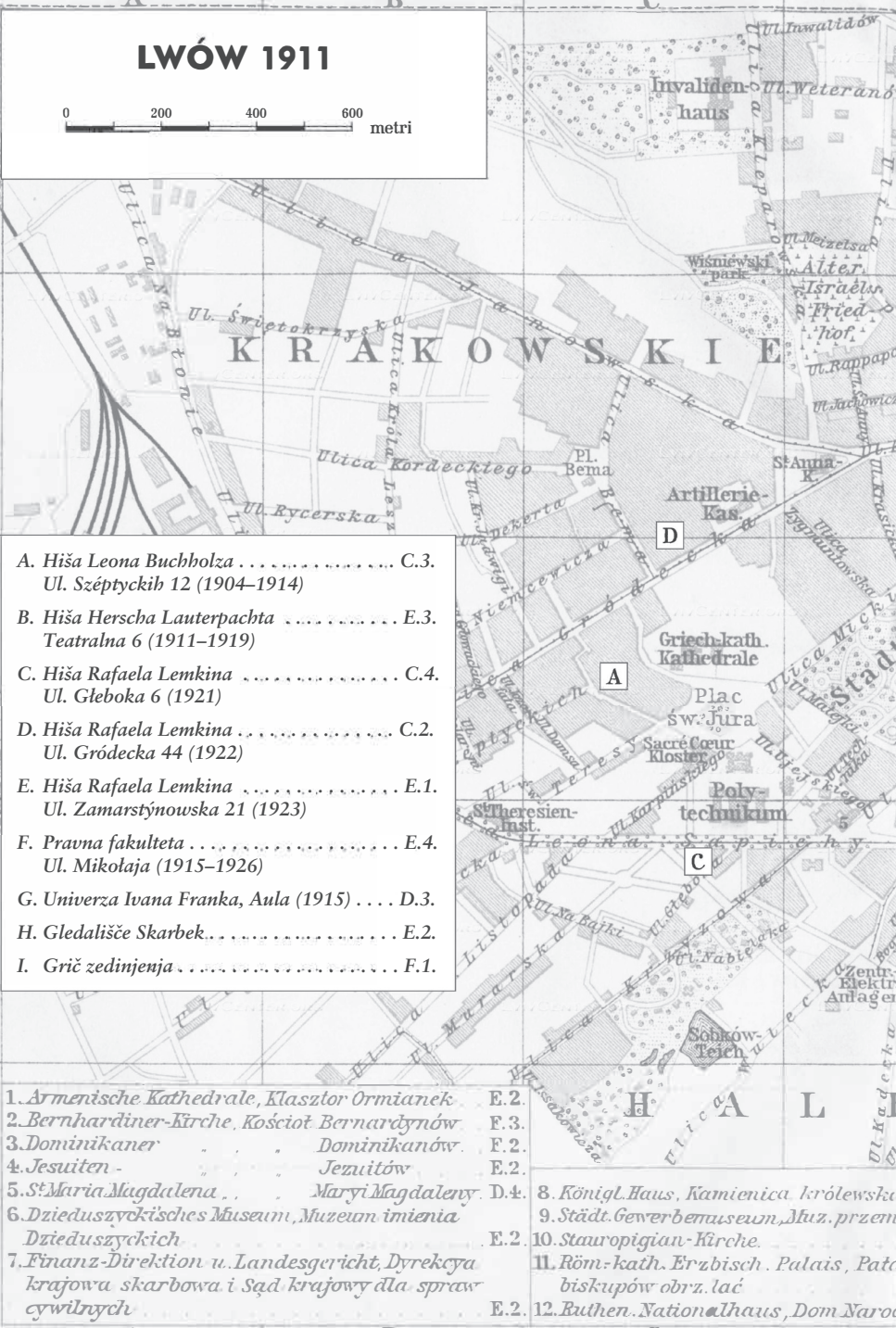
- 1. Armenische Kathedrale, Klasztor Ormianek . . . . . E.2.
- 2. Bernhardiner-Kirche, Kościół Bernardynów . . . . . F.3.
- 3. Dominikaner . . . . . Dominikanów . . . . . E.2.
- 4. Jesuiten . . . . . Jezuitów . . . . . E.2.
- 5. St. Maria Magdalena . . . . . Maryi Magdaleny . . . . . D.4.
- 6. Dzieduszycki'sches Museum, Muzeum imienia Dzieduszyckich . . . . . E.2.
- 7. Finanz-Direktion u. Landesgericht, Dyrekcya krajowa skarbowa i Sąd krajowy dla spraw cywilnych . . . . . E.2.

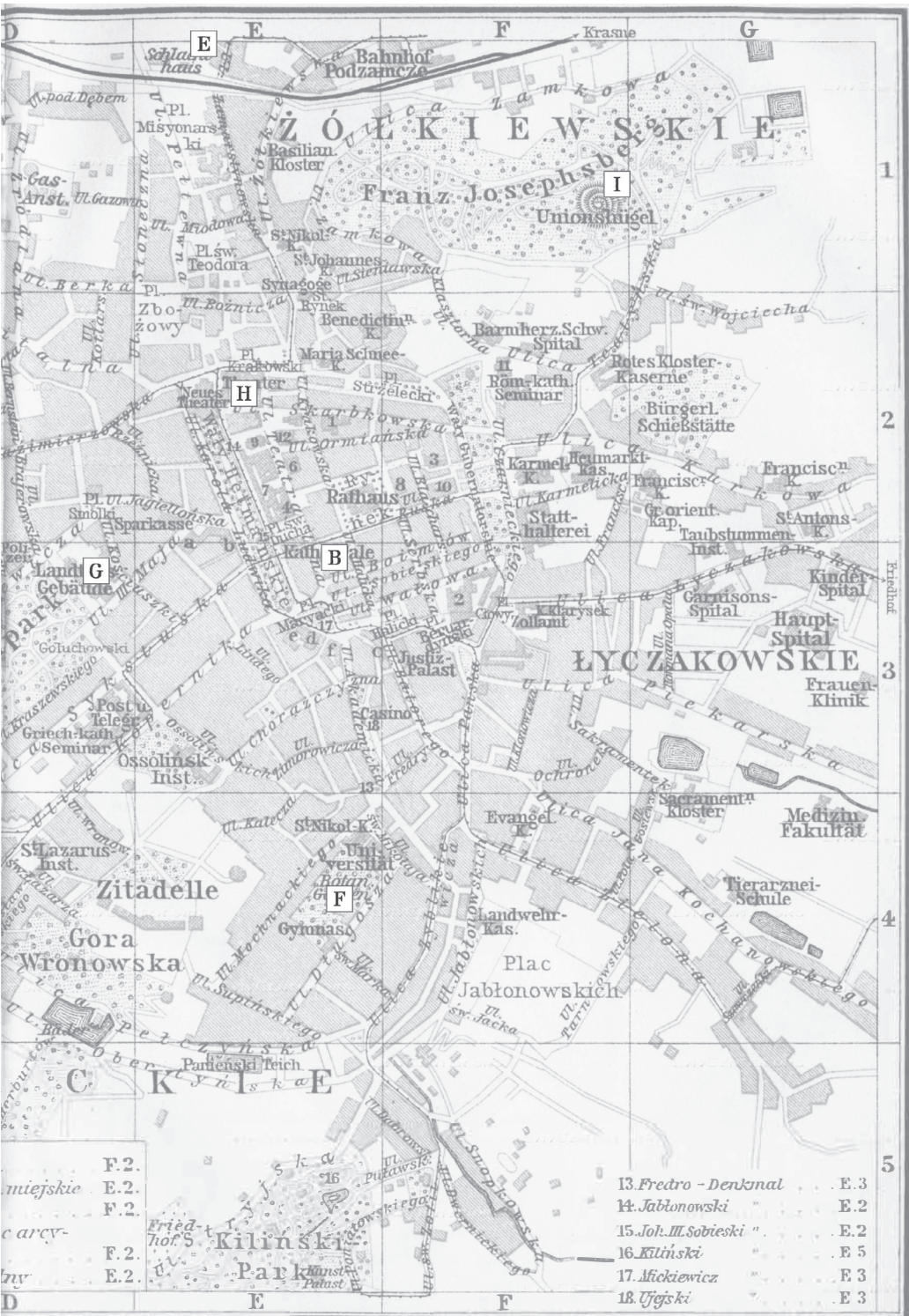
- 8. Königl. Haus, Kamienica królewska . . . . .
- 9. Städt. Gewerbenuseum, Muzeum przem.
- 10. Stavropigian-Kirche . . . . .
- 11. Röm-kath. Erzbisch. Palais, Pałac biskupów obrz. lać . . . . .
- 12. Ruthen. Nationalhaus, Dom Narod.

Krakau
Czernewitz

5

5

- F.2.
- E.2.
- F.2.
- F.2.
- E.2.

- 13. Fredro - Denkmal . . . E.3
- 14. Jablonowski " . . . E.2
- 15. Joh. III. Sobieski " . . . E.2
- 16. Kilinski " . . . E.5
- 17. Mickiewicz " . . . E.3
- 18. Ujejski " . . . E.3

miejskie
arcy-
ny

Opomba bralcu

Mesto Lviv ima poseben prostor v zgodovini. Skozi celotno devetnajsto stoletje je bilo splošno znano kot Lemberg in je ležalo na vzhodnih mejah Avstro-Ogrske. Z imenom Lwów je kmalu po koncu prve svetovne vojne postalo del nove neodvisne Poljske, ob izbruhu druge svetovne vojne pa so ga okupirali Sovjeti in ga poimenovali Lvov. Julija 1941 so Nemci nepričakovano zavzeli mesto in ga imenovali za prestolnico okrožja Galicija v Generalni guberniji, znova z imenom Lemberg. Ko je Rdeča armada poleti 1944 porazila naciste, je postalo del Ukrajine z imenom Lviv, kar je na splošno v rabi še danes.

13 ■

Lemberg, Lviv, Lvov in Lwów so imena istega mesta. Ime se je spreminjalo, kot sta se sestav in narodnost njegovih prebivalcev, ampak lokacija in zgradbe so ostale iste. Tako je ostalo ves čas, ko je mesto prehajalo iz rok v roke, nič več in nič manj kot osemkrat med letoma 1914 in 1945. Poimenovanje mesta na straneh te knjige je zato povzročalo veliko težav, nazadnje sem pri opisu dogodkov v posameznem obdobju vselej uporabil ime, ki so ga uporabljali tisti, v čigar rokah je bilo. (Enako velja za imena drugih krajev: bližnji Żółkiew je danes Žovkva, v vmesnem obdobju od 1951 do 1991 pa so ga imenovali Nesterov, v čast ruskemu heroju iz prve svetovne vojne, prvemu pilotu, ki naj bi izvedel luping.)

Razmišljal sem, da bi ga ves čas imenoval Lemberg, ker ime obuja žlahten zgodovinski spomin, povezan z otroštvom mojega deda. Takšna izbira pa bi lahko užalila mnoge, zlasti še v času, ko se Ukrajina za svoje ozemlje bori z Rusi. Enako velja za ime Lwów, kakor so ga klicali dve desetletji, in tudi za Lviv, kakor so ga imenovali le nekaj razburljivih dni novembra 1918. Mesto ni bilo nikoli v rokah Italije, a če bi bilo, bi ga imenovali Leopoli, Levje mesto.

Glavne osebe

Hersch Lauterpacht, profesor mednarodnega prava, se je rodil avgusta 1897 v majhnem mestu Żółkiew, nekaj kilometrov oddaljenem od Lemberga, kamor se je družina preselila leta 1911. Bil je drugi otrok Arona in Deborah (rojene Tyrkenkopf), rojen med starejšim bratom Davidom in mlajšo sestro Sabino. Leta 1923 se je na Dunaju poročil z Rachel Steinberg, skupaj sta imela sina Elihuja, ki se je rodil v Cricklewoodu v Londonu.

• 14

Hans Frank, pravnik in minister vlade, se je rodil maja 1900 v Karlsruheju. Imel je starejšega in mlajšega brata. Leta 1925 se je poročil z Brigitte (rojeno Herbst), s katero je imel dve hčerki in tri sinove, zadnjemu so dali ime Niklas. Avgusta 1942 je preživel dva meseca v Lembergu, kjer je večkrat javno govoril.

Rafael Lemkin, tožilec in pravnik, se je očetu Josefu in materi Belli rodil junija 1900 v kraju Ozerisko blizu Białystoka; imel je dva brata (starejšega Eliasa in mlajšega Samuela). Leta 1921 se je preselil v Lwów. Nikoli se ni poročil in ni imel otrok.

Leon Buchholz, moj ded, se je rodil maja 1904 v Lembergu, očetu Pinkasu, žganjarju in kasneje gostilničarju, ter materi Malke (rojene Flaschner). Bil je najmlajši od štirih otrok, imel je starejšega brata Emila in dve sestri, Gusto in Lauro. Leta 1937 se je na Dunaju poročil z Regino »Rito« Landes, leto kasneje pa se jima je tam rodila hči Ruth, moja mati.

PROLOG

Povabilo

Torek, 1. oktober 1946, sodna palača v Nürnbergu

Malo po tretji uri popoldne so se za klopjo obtožencev odprla lesena vrata in Hans Frank je vstopil v sodno dvorano številka 600. Na sebi je imel sivo obleko, s svojim odtenkom izstopajočo med belima čeladama mrkih vojaških stražarjev, ki sta ga spremljala. Zaslišanja so pustila očitne posledice na rožnatih licih, ostrem majhnem nosu in zalizanih laseh osebnega odvetnika Adolfa Hitlerja in njegovega kasnejšega osebnega predstavnika v okupirani Poljski. Frank ni bil več vitek in eleganten minister, kakršnega je občudoval prijatelj Richard Strauss. V resnici je bil zmeden do te mere, da se je ob vstopu v dvorano obrnil v napačno smer in pokazal hrbet sodnikom.

V polni sodni dvorani je bil tega dne tudi profesor mednarodnega prava Univerze v Cambridgeu. Plešast in z očali je med uglednimi kolegi iz britanske skupine tožilcev na koncu dolge lesene mize dostojanstveno sedel Hersch Lauterpacht. Samo nekaj metrov stran od Franka je bil človek, ki je med zakonske odredbe nürnberških procesov vgradil termin »hudodelstva zoper človečnost«. S temi tremi besedami je opisal pomor štirih milijonov Judov in Poljakov na poljskem ozemlju. Lauterpacht bo postal znan kot najpomembnejši snovalec mednarodnega prava v dvajsetem stoletju in oče sodobnega gibanja za človekove pravice, njegovo zanimanje za Franka pa ni bilo zgolj profesionalno. Frank je bil pet let guverner ozemlja, ki je vključevalo mesto Lemberg, od koder je izhajala Lauterpachtova širša družina, tudi njegovi starši, brat in sestra ter njuni otroci. Leto pred tem, ko se je začel proces, je bila njihova usoda v kraljestvu Hansa Franka neznana.

15 ■

Nekega drugega moškega, ki ga je ta proces posebej zanimal, tistega dne ni bilo v dvorani. Rafael Lemkin je potek sojenja spremljal po radiu iz bolniške postelje ameriške vojaške bolnišnice v Parizu. Javni tožilec in kasnejši odvetnik v Varšavi je ob izbruhu vojne leta 1939 zapustil Poljsko in sčasoma prispel v Ameriko. Tam je deloval v ameriški tožilski ekipi, ki je na procesu sodelovala z britansko skupino. Na dolgo potovanje se je odpravil s številnimi kovčki, polnimi različnih dokumentov, med njimi so bili mnogi dekreti, ki jih je podpisal Frank. Lemkin je med študijem teh dokumentov našel vzorec ravnanja, ki mu je nadel posebno ime, s katerim je opisal zločine, za katere bi lahko sodili Franku. Imenoval ga je »genocid«. Za razliko od Lauterpachta, osredotočenega na hudodelstva zoper človečnost, ki so merila na zaščito posameznikov, ga je bolj zanimala zaščita skupin. Neumorno si je prizadeval, da bi bil zločin genocida vključen v Frankov proces, vendar se je na zadnji dan sojenja počutil preveč slabo, da bi lahko prisostvoval. Tudi on je imel osebni interes, kar se tiče Franka: v Lwówu je preživel veliko let, njegovi starši in brat pa so bili žrtve zločinov, ki so se zgodili na Frankovem ozemlju.

»Obtoženi Hans Frank,« je spregovoril predsednik sodišča. Frank bo v naslednjih minutah izvedel, ali bo za božič še med živimi in v položaju, da bi lahko spoštoval nedavno obljubo svojemu sedemletnemu sinu, da je vse v redu in bo do praznikov že doma.

Četrtek, 16. oktober 2014, sodna palača v Nürnbergu

Oseminšestdeset let kasneje sem sodno dvorano št. 600 obiskal v družbi Niklasa, sina Hansa Franka, ki je bil takrat, ko mu je bila dana obljuba, še deček.

Obisk sva z Niklasom pričela v pustem, praznem krilu opuščениh zaporov za sodno palačo, v edinem od nekdanjih

štirih kril stavbe. Sedela sva v majhni celici, najbrž je bila podobna tisti, v kateri je njegov oče preživel večino tistega leta. Niklas je bil v tej stavbi nazadnje septembra 1946. »To je edini prostor na svetu, kjer sem nekoliko bližje svojemu očetu,« mi je rekel, »ko tu sedim in mislim na to, kako je bil skoraj leto dni tukaj, z odprtim straniščem v kotu, majhno posteljo in ničimer drugim.« Celica je bila neizprosna, kakršen je bil do ravnanj svojega očeta tudi Niklas. »Moj oče je bil pravnik; vedel je, kaj je storil.«

Sodna dvorana številka 600 je še vedno v rabi in se v času od procesa ni veliko spremenila. Na poti do dvorane je moral leta 1946 vsak od enaindvajsetih obtožencev uporabiti majhno dvigalo, ki ga je prepeljalo naravnost v dvorano. Oba z Niklasom sva si zelo želela videti to napravo. Še vedno je bila tam, za klopjo, na kateri so sedeli obtoženci, do nje pa si prišel skozi ista lesena vrata, ki so se odpirala enako hrupno kot takrat. »Odpirala so se in zapirala, odpirala in zapirala,« je v londonskem časopisu zapisal R. W. Cooper, nekdanji dopisnik s teniških turnirjev, tistikrat pa je vsak dan poročal s procesa.¹ Niklas je odprl vrata, vstopil v majhen prostor in jih zaprl za sabo.

Ko je znova prišel ven, je krenil proti prostoru, na katerem je med sojenjem sedel njegov oče, obtožen za hudodelstva zoper človečnost in genocid. Usedel se je in se naslonil na leseno ograjo pred sabo. Pogledal me je, nato se je ozrl po prostoru in zavzdihnil. Velikokrat sem razmišljal o trenutku, ko je njegov oče zadnjikrat stopil skozi drsna vrata dvigala in se namenil na zatožno klop. Prizor sem si moral zamisliti, saj ga ni bilo mogoče videti; kameram niso dovolili, da bi posnele zadnji popoldan sodnega procesa v torek, 1. oktobra 1946. Tako so hoteli zaščititi dostojanstvo obtoženih.

Niklas je prekinil moje misli. Spregovoril je blago, a odločno. »To je srečen prostor, zame in za ves svet.«²

V sodni dvorani številka 600 sva bila z Niklasom skupaj zato, ker sem nekaj let prej prejel nepričakovano vabilo. S pravne fakultete univerze v mestu, ki je bilo zdaj znano kot Lviv, so me povabili, naj javno predavam o svojem delu na primerih hudodelstev zoper človečnost in genocida. Prosili so me, naj govorim o procesih, pri katerih sem neposredno sodeloval, ter o svojem akademskem raziskovanju nürnberških procesov in njihovih posledicah za naš sodobni čas.

Nürnberški procesi, o katerih velja, da so utemeljili sodobni sistem mednarodnega prava, so me z vsemi miti, ki so jih obkrožali, privlačili že dolgo. Osupel sem bil nad številnimi podrobnostmi, ki so bile vključene v neskončne prepise sojenja, nad krutostjo dokazov, vključenih v mnoge knjige in spominske zapise, ki so s forenzično natančnostjo popisovali podrobnosti pričevanj, predloženih sodišču. Pritegnili so me podobe s fotografij in črno-belih filmskih tednikov ter filmi, kakršen je bil leta 1961 z oskarjem nagrajeni *Sojenje v Nürnbergu*, ki smo si ga zapomnili zaradi vsebine in tistih nekaj trenutkov spogledovanja Spencerja Tracyja z Marlene Dietrich. Za mojo radovednost je obstajal tudi praktičen razlog, saj so procesi temeljito vplivali na moje delo: razsodbe v Nürnbergu so bile močan veter v jadra na začetku gibanja za človekove pravice. Drži, vsekakor so močno dišale po »pravici zmagovalca«, vendar so bile brez dvoma spodbudne, saj so odprle možnost, da se lahko pred mednarodnimi sodišči sodi tudi državnim voditeljem, kar se ni zgodilo nikoli prej.

Verjetno pa so me v Lviv povabili predvsem zaradi mojega odvetniškega dela in ne zaradi mojih znanstvenih objav. Poleti 1998 sem bil postransko vključen v pogajanja, ki so na srečanju v Rimu pripeljala do ustanovitve Mednarodnega kazenskega sodišča (ICC), nekaj mesecev kasneje pa sem sodeloval še v tožbi proti Pinochetu v Londonu. Nekdanji predsednik Čila se je glede tožbe španskega tožilstva za genocid in hudodelstva zoper človečnost skliceval na imuniteto pred angleškimi sodišči in izgubil. V naslednjih letih je nekaj

podobnih tožb po obdobju mirovanja v času hladne vojne, ki je sledilo nürnberškim procesom, na široko odprlo vrata mednarodnega sodišča.

Na moji mizi v Londonu so se kmalu znašli primeri iz nekdanje Jugoslavije in Ruande. Sledili so še preostali, povezani z obtožbami v Kongu, Libiji, Afganistanu, Čečeniji, Iranu, Siriji in Libanonu, v Sierr Leone, Guantanamu in Iraku. Dolg in žalosten seznam odraža neuspeh dobrih namenov, kakršne so napovedali v nürnberški sodni dvorani številka 600.

Vključen sem bil v različne sodne primere, ki so obravnavali množične poboje. Nekatere so obravnavali kot hudodelstva zoper človečnost, torej kot poboje posameznikov v velikem obsegu, druge so povzdignili v domneven genocid z željo po uničenju družbenih skupin. Oba posebna zločina, s svojima različnima poudarkoma glede posameznikov ali skupin, obstajata drug ob drugem, sčasoma pa je genocid v očeh mnogih prevladal kot najhujši zločin, v hierarhičnem smislu pa je napeljeval k temu, da je pobj večjega števila posameznikov na nek način manj strašen. Tu in tam sem naletel na namige o izvoru in namenih obeh pravniških terminov, kakor so se navezovali na argumentacijo, ki so jo prvič uporabili v sodni dvorani številka 600. Kljub temu nisem nikoli pregloboko raziskoval dogajanja v Nürnbergu. Vedel sem, zaradi česa je prišlo do formulacij teh, takrat novih zločinov in kako so se razvijale, slabše pa sem poznal osebne zgodbe vpletenih in kako so jih uporabili v procesu proti Hansu Franku. Prav tako nisem poznal osebnih okoliščin, v katerih sta Hersch Lauterpacht in Rafael Lemkin razvila svoje posebne ideje.

Vabilo iz Lviva mi je ponudilo priložnost, da raziščem tudi ta del zgodovine.

Priložnost sem izkoristil še zaradi nečesa drugega: tam se je rodil moj stari oče Leon Buchholz. Očeta svoje matere sem poznal vrsto let – umrl je leta 1997 v Parizu, v mestu, ki ga je imel rad in ga je imenoval dom – le malo pa sem vedel o letih

pred 1945, saj o njih ni hotel govoriti. Njegovo življenje je zaobjelo tako rekoč celotno dvajseto stoletje, do trenutka, ko sem ga spoznal, pa se je njegova družina zelo skrčila. To sem razumel, vendar nisem vedel, da v tolikšnem obsegu, prav tako nisem poznal okoliščin. Potovanje v Lviv je bilo priložnost, da izvem več o teh grenkih letih.

Na voljo sem imel zgolj drobce podatkov, večino dogodkov iz prvega dela svojega življenja pa je Leon zavil v tančico skrivnosti. Prav gotovo so bili v letih po vojni pomembni za mojo mater, in zame tudi, saj so zapustili trajne sledi in mnoga neodgovorjena vprašanja. Zakaj sem izbral pravniški poklic? In zakaj takšno vrsto prava, ki se je zdela povezana z neizpovedano družinsko preteklostjo? »Ne vznemirjajo nas mrtvi kot taki, temveč vrzeli, ki jih v nas puščajo njihove skrivnosti,« je o odnosu med vnuki in starimi starši zapisal psihoanalitik Nicolas Abraham.³ Vabilo iz Lviva mi je ponudilo priložnost, da raziščem te vznemirljive vrzeli. Povabilo sem sprejel, zatem pa sem vse poletje pisal besedilo svojega predavanja.

Zemljevid pokaže, da se Lviv nahaja v samem središču Evrope; iz Londona ni ravno lahko dostopen, vendar stoji na sredini zamišljenih poti, ki povezujejo Rigo z Atenami, Prago s Kijevom, Moskvo z Benetkami: v samem središču prelomnic, ki delijo vzhod od zahoda, sever od juga.

Poleti sem se poglobil v literaturo o Lvivu. Pregledoval sem knjige, zemljevide, fotografije, filmske obzornike, poezijo, pesmi, pravzaprav vse, kar sem lahko našel o mestu »zabrisanih meja«, kot ga je poimenoval pisatelj Joseph Roth.⁴ Posebej so me zanimala prva leta dvajsetega stoletja, ko je v živopisnem »rdeče-belem, modro-rumenem in malce tudi črno-zlatem«⁵ mestu s poljskimi, ukrajinskimi in avstrijskimi vplivi živel Leon. Srečal sem se z mestom mnogih starih zgodb, s krajem z dolgo intelektualno tradicijo, kjer so se pod veliko avstro-ogrsko streho spopadale skupine z različno kulturo, vero in

jezikom. V prvi svetovni vojni se je ta streha porušila, uničila je cesarstvo in sprostila sile, ki so z veliko prelite krvi med seboj poravnavale račune. Versajska pogodba, nacistična okupacija in sovjetski nadzor so v kratkem času, kakor so si sledili, prinesli nove nesreče. »Rdeče-bela« in »črno-zlata« sta obledeli, sodobni Lviv pa je ostal z ukrajinskim prebivalstvom, tako da danes prevladuje »modro-rumena«.

Med septembrom 1914 in julijem 1944 je bilo mesto osemkrat v različnih rokah. Po dolgi dobi, ko je bilo prestolnica avstro-ogrskega »Kraljestva Galicija in Lodomerija ter Velike vojvodine Krakov z vojvodinama Auschwitz in Zator« – ja, to je tisti Auschwitz – je iz avstrijskih rok prešlo v ruske, nato zopet v avstrijske, zatem za kratek čas pripadlo Zahodni Ukrajini, potem Poljski, nato Sovjetski zvezi, pa Nemčiji, potem znova Sovjetski zvezi in končno Ukrajini, v kateri je še danes. Kraljestvo Galicija – po njenih ulicah je kot majhen deček hodil Leon – so si delili Poljaki, Ukrajinci, Judje in mnogi drugi, toda v času, ko je zadnji dan nürnberških procesov Hans Frank vstopil v sodno dvorano številka 600, manj kot tri desetletja kasneje, je bila celotna judovska skupnost izbrisana, Poljake pa so preselili.

Lvivske ulice so mikrokozmos evropskega razburkanega dvajsetega stoletja, žarišče krvavih sporov, ki so razdvajali kulture. Zemljevide iz tistih časov sem skorajda vzljubil, z vsemi tistimi ulicami, ki so pogosto menjale imena, čeprav se njihov potek ni spreminjal. Ena izmed klopi v parku, lep spomin v secesijskem slogu iz obdobja Avstro-Ogrske, je postala kraj, ki sem ga zelo dobro spoznal. S tiste klopi sem lahko opazoval življenje, ki teče mimo, obenem pa je bila točka, od koder si lahko prepoznaval spreminjajočo se mestno zgodovino.

Leta 1914 je bila klop v Stadtparku, v mestnem parku. Stala je nasproti velike Landtagsgebäude, galicijskega parlamenta v najvzhodnejši provinci avstro-ogrske monarhije.

Desetletje kasneje se klop ni premaknila, vendar je stala v drugi državi, na Poljskem, v parku Kościuszko. Parlamenta ni bilo več, stavba pa je ostala, v njej je bila Univerza Jana Kazimierza.⁶ Poleti 1941, ko je mestu zavlada Generalna gubernija Hansa Franka, je bila klop germanizirana, nahajala se je v Jesuitengarten nasproti nekdanjega poslopja univerze, ki so ji odvzeli poljsko identiteto.

Ta leta med obema vojnoma so pogosta literarna tema, vendar ni nobena knjiga bolj poučno opisala vsega, kar je bilo izgubljeno, kot *Mój Lwów*. »Kje ste zdaj, lwówske klopi v parku, počrnele od starosti in dežja, raskave in razpokane kot skorja srednjeveških oljčnih dreves?« se je leta 1946 spraševal poljski pesnik Józef Wittlin.⁷

▪ 22

Galicijski parlament, avstro-ogrška monarhija

Šest desetletij kasneje, ko sem bil na klopi, na kateri je morda sto let prej sedel moj stari oče, sem bil v Parku Ivana Franka, poimenovanem v čast ukrajinskemu pesniku, ki je pisal detektivske romane in čigar ime nosi zdaj tudi univerzitetna stavba.⁸

Wittlinov idilični spominski zapis v španskem in nemškem prevodu je postal moj sopotnik, vodič po starem mestu in med hišami ter ulicami z vidnimi sledovi bojev, ki so izbruhnili novembra 1918. Hud spor med poljsko in ukrajinsko skupnostjo, med katerima so bili kot posebne tarče ujeti Judje, je bil tako srdit, da je o njem poročal *New York Times*. Ameriški predsednik Woodrow Wilson je nato ustanovil preiskovalno komisijo. »Nočem odpirati ran na živem telesu teh spominov, zato ne bom govoril o letu 1918,« je zapisal Wittlin, potem pa storil natanko to. Priklical je spomin na »bratomorne boje med Poljaki in Ukrajinci«, ki so razdelili mesto na kvarte, medtem ko so mnogi ostali ujeti med bojujočimi se stranmi. Nekaj osnovne vljudnosti pa je ostalo, ko je ukrajinski sošolec za kratek čas ustavil boje blizu klopi, na kateri sem sedel, da je mladi Wittlin lahko šel mimo in našel pot domov.

»Med mojimi prijatelji je vladalo razumevanje, čeprav so mnogi med njimi pripadali različnim narodnostim, ki so se prepirale, in so zagovarjali različna prepričanja in poglede,« je napisal Wittlin. Takšen je bil umišljeni svet Galicije, v katerem so imeli narodni demokrati radi Jude, socialisti so se boddli s konservativci, stari Rutenijci in rusofili so pretakali solze ob ukrajinskih nacionalistih. »Igra pretvarjanja, da je vse idilično,« je pisal Wittlin, ko je obujal spomin na »bistvo tega, da si prebivalec Lvova.« Opisal je mesto, ki je bilo dostojanstveno in okorno, razumno in slaboumno, poetično in povprečno. »Lwów in njegova kultura imata kiselkast okus, kakršnega ima nenavadno sadje, ki mu pravijo *czeremcha*, divja češnja [slov.: čremsa, op. prev.], ki zori v lwóvskem predmestju Klepary. Wittlin jo je imenoval *cerenda*, grenko-sladka. »Nostalgija pogosto ponaredi tudi okuse, ko nam daje okušati zgolj sladkosti današnjega Lwówa. Jaz pa poznam ljudi, ki jim je bil kot kelih žolča.«

Grenkobo, ki se je razlila po prvi svetovni vojni, so omejili v Versaillesu, vendar je niso preprečili. Vsake toliko je vzniknila z vso silo, kot tedaj, ko so septembra 1939 na belih konjih v

mesto prijahali Sovjeti, in še enkrat dve leti kasneje, ko so na tankih prišli Nemci. »V začetku avgusta 1942 je v Lvov prispel generalni guverner dr. Frank,« je v enem od redkih ohranjenih dnevnikov zapisal judovski prebivalec mesta.⁹ »Vedeli smo, da njegov obisk ne obeta nič dobrega.« Tega meseca se je Hans Frank, Hitlerjev izbrani odvetnik in zdaj generalni guverner zasedene Poljske, spustil po marmornih stopnicah univerzitetnega poslopja, da bi spregovoril v veliki dvorani in napovedal uničenje Judov v mestu.

▪ 24

Z namenom, da bi javno spregovoril, sem jeseni 2010 tudi sam prišel v Lviv. Takrat sem že odkril nenavadno in očitno nikoli prej poudarjeno dejstvo: moška, ki sta na nürnberškem procesu utemeljila hudodelstva zoper človečnost in genocid, Hersch Lauterpacht in Rafael Lemkin, sta bila prebivalca mesta v obdobju, o katerem je pisal Wittlin. Oba sta študirala na univerzi in izkusila grenkobo tistih let.

To ne bo zadnje od mnogih naključij, ki so se znašla na moji mizi, vendar je od vseh zarezalo najgloblje. Res je bilo nekaj izrednega, ko sem v pripravah na potovanje v Lviv, kjer naj bi predaval o začetkih mednarodnega prava, spoznal, da je mesto samo osebno povezano s temi začetki. Vsekakor je bilo več kot naključje, da sta ta dva moža, ki sta bolj kot vsi drugi prispevala k razvoju sodobnega sistema mednarodnega prava, izhajala iz istega mesta. Enako osupljiv je bil moj občutek, da med tem prvim obiskom nihče od tistih, ki sem jih srečal na univerzi ali kje drugje v mestu, ni vedel za njuno vlogo pri vzpostavitvi sodobnega sistema mednarodnega prava.

Predavanju so sledila vprašanja, v glavnem so se nanašala na življenje obeh mož. V katerih ulicah sta živela? Kaj sta študirala na univerzi, kdo so bili njuni učitelji? Sta se kdaj srečala, sta se poznala? Kaj se je dogajalo z njima, ko sta zapustila mesto? Zakaj danes o njiju ne govorijo na pravni fakulteti? Zakaj je eden od njiju verjel v zaščito posameznikov in drugi

v zaščito skupin? Kako sta bila vključena v nürnberški proces? Kaj se je zgodilo z njunima družinama?

Na vprašanja o Lauterpachtu in Lemkinu nisem imel odgovorov.

Potem pa je nekdo vendarle postavil vprašanje, na katero sem lahko odgovoril.

»Kakšna je razlika med hudodelstvi zoper človečnost in genocidom?«

»Predstavljajte si poboj 100.000 ljudi, ki pripadajo isti skupini,« sem razlagal, »denimo Judov ali Poljakov v Lvivu. Za Lauterpachta je bil poboj posameznikov, kadar je šlo za sistematičen naklep, hudodelstvo zoper človečnost. Lemkin se je osredotočil na genocid, poboj velikega števila ljudi z naklepom, da se uniči družbena skupina, ki ji pripadajo. Za tožilca danes je razlikovanje med obema odvisno od ugotavljanja naklepa: da bi lahko dokazali genocid, morate pokazati, da je uboj motiviral naklep uničenja skupine, medtem ko za hudodelstva zoper človečnost takšen naklep ni nujno izkazan.« Razložil sem, da je dokazovanje naklepa uničenja skupine, v celoti ali le delno, nadvse težko, saj se tisti, ki so vpleteni v takšne poboje, potrudijo, da za sabo ne pustijo nobenih dokumentov.

»Ali je razlika med obema pomembna?« je vprašal nekdo drug. »Je pomembno, da te zakon zaščiti kot posameznika ali kot pripadnika neke skupine?« To vprašanje je bilo ves čas prisotno v dvorani in odtlej je ves čas z mano.

Kasneje, zvečer tistega dne, je k meni pristopila študentka. »Lahko z vami govorim na samem?« je zašepetala. »Gre za osebno zadevo.« Umaknila sva se v kot. »Za Lauterpachta in Lemkina se v tem mestu nihče ni zanimal in ju ne pozna, ker sta bila Juda,« je rekla. »Omadeževana sta bila s svojo identiteto.«

»Morda,« sem odgovoril, saj nisem vedel, kam meri.

Rekla je: »Rada bi vam povedala, kako pomembno je bilo vaše predavanje zame, iz čisto osebnih razlogov.«

Tedaj sem razumel, o čem govori, saj mi je hotela prenesti sporočilo o svojih lastnih koreninah. O tem, ali si Poljak ali Jud, se namreč ni govorilo javno. Vprašanja posameznikove identitete in pripadnosti posameznim skupinam so bila v Lvivu občutljiva.

»Razumem, da vas zanimata Lauterpacht in Lemkin,« je nadaljevala, »toda ali ni vaš stari oče tisti, s katerim bi se morali ukvarjati? Ali ni on tisti, ki je najbližji vašemu srcu?«

I Leon

1

Moj najzgodnejši spomin na Leona sega v šestdeseta leta prejšnjega stoletja, ko je s svojo ženo Rito, mojo staro mamo, živel v Parizu. Stanovala sta v dvosobnem stanovanju z majhno kuhinjo v tretjem nadstropju dotrajane stavbe iz devetnajstega stoletja. Nekje na sredini rue de Maubeuge so njun dom obvladovale vonjave po plesnobi in hrup vlakov z Gare du Nord.

29 ■

Teh nekaj stvari se spominjam.

V kopalnici so bile rožnate in črne ploščice. Leon je v njej preživel veliko časa, ko je sam zase sedel v majhnem prostoru za plastično zaveso. Z bratom, ki je bil še radovednejši od mene, nisva smela v tisti del kopalnice. Včasih, kadar sta šla z Rito po nakupih, sva se odtihotapila tja. Sčasoma sva postala še bolj zvedava in sva si ogledovala stvari na preprosti leseni mizi, ki mu je v kotu kopalnice služila kot pisalna miza; na njej so bili razmetani nečitljivi dokumenti v francoščini in več tujih jezikih (Leonov rokopis je bil drugačen od vseh drugih; tanka in zavita pisava je gosto pokrivala stran v celoti). Na mizi je bilo tudi vse polno ur, starih in pokvarjenih, zato sva bila z bratom prepričana, da je najin stari oče tihotapec ur.

Včasih so prihajali obiski, večinoma starejše ženske nenavadnih imen in obrazov. Med vsemi je izstopala madame Scheinmann, oblečena v črno, s kosom rjavega kožuha, ki ji je visel z ramena, njen mali obraz pa je bil belo napudran in rdeče našminkan. Govorila je z nenavadnim šepetajočim naglasom, večinoma o preteklosti. Jezika nisem prepoznal (bila je poljščina, sem spoznal kasneje).

Drug spomin se tiče odsotnosti fotografij. Spomnim se samo ene, črno-bele fotografije, ki je v poševnem steklenem okvirju ponosno stala nad neuporabljenim kaminom; bila je poročna fotografija Leona in Rite iz leta 1937. Rita se na njej ni smehljala, prav tako ne kasneje, ko sem jo poznal, kar sem ugotovil zelo hitro in česar nisem nikoli pozabil. Videti je bilo, da nimata nobenih knjig z izrezki iz družinskih albumov, nobenih slik staršev ali bratov in sester (že davno jih ni več, so mi povedali) in sploh nobenih dostopnih družinskih spominov. Imela sta črno-beli televizor, priložnostne izvode *Paris Matcha*, ki jih je rada prebiralala Rita, in nobene glasbe.

Nad Leonom in Rito je visela preteklost iz časov pred Parizom, o kateri se v moji prisotnosti ni govorilo, vsaj ne v jeziku, ki bi ga razumel. Danes, več kot štirideset let kasneje, sem s kančkom sramu spoznal, da ju nisem nikoli spraševal o njunem otroštvu. Če je radovednost obstajala, ji ni bilo dovoljeno, da bi se izrazila.

V stanovanju je vladala tišina. Z Leonom je bilo nekoliko lažje kot z Rito, ki je bila vselej videti malce odsotna. Večino časa je preživela v kuhinji, največkrat je pripravljala moja priljubljena dunajski zrezek in pire krompir. Leon je rad s kosom kruha do čistega pobrisal krožnik, da ga tako rekoč ni bilo treba pomivati.

Na vsakem koraku je bilo čutiti red in dostojanstvo ter ponos. Družinski prijatelj, ki je Leona poznal od petdesetih let prejšnjega stoletja, se je starega očeta spominjal kot zadržanega človeka. »Vselej je bil v obleki, lepo urejen, diskreten, nikoli se ni izpostavljajal.«

Leon me je spodbujal pri študiju prava. Leta 1983, ko sem diplomiral, mi je poklonil angleško-francoski pravniški slovar. »Ob vstopu v poklicno življenje,« je nakracal na prazen list na začetku knjige. Naslednje leto mi je v pismu poslal izrezek iz časopisa *Le Figaro* z oglasom, v katerem so v Parizu iskali angleško govorečega pravnika. »Mon fils,« je pripisal, »kaj praviš na to?« »Moj sin« – tako me je klical.

Šele zdaj, mnogo let kasneje, razumem vse temačne dogodke, ki jih je pred tem doživel Leon, a kljub temu ohranil neomadeževano dostojanstvo, s toplino in nasmehom na obrazu. Bil je velikodušen, strasten človek vročekrvnega temperameta, ki je večkrat nepričakovano in silovito izbruhnil; celo življenje je bil socialist, ki je občudoval francoskega ministrskega predsednika Léona Bluma, ljubil je nogomet, dosledno je sledil judovstvu, vendar je bila vera zanj osebna stvar, ki je ni vsiljeval drugim. Materialne dobrine ga niso zanimale, nikomur ni hotel biti v breme. Pomembne so mu bile tri stvari: družina, hrana in dom.

Veliko lepih spominov imam, čeprav se mi Leonov in Ritin dom nikoli ni zdel radosten kraj. Že kot mlad fant sem čutil težo in napetost, ki sta viseli v sobah, prežetih z nelagodjem in tišino. Na obisk sem prihajal enkrat letno in še vedno se spominjam, da tam nisem nikoli slišal smeha. Govorilo se je francosko, kadar pa sta se pogovarjala osebne stvari, sta stara starša preklopila na nemščino, na jezik prikrivanja, ki je bil povezan s starimi časi. Videti je bilo, da Leon ni imel službe, vsaj ne takšne, da bi moral zjutraj od doma. Rita vsekakor ni delala. Skrbela je, da je bilo vse urejeno, da je bil rob preproge v dnevni sobi vselej poravnani. S čim sta plačevala račune, je bilo zame uganka. »Mislimo, da je med vojno tihotapil ure,« mi je povedala materina sestrična.

Kaj sem še vedel?

Da je bil Leon rojen v oddaljenem mestu, ki so ga imenovali Lemberg, od koder se je kot mladenič preselil na Dunaj. O tem obdobju ni govoril, z mano že ne. »C'est compliqué, c'est passé, pas important.« To je bilo vse, kar je povedal: to je zapleteno, to je preteklost, ni pomembno. Razumel sem, da je šlo za zaščitniški nagon in je bilo bolje, če nisem bil radoveden. Glede njegovih staršev, brata in dveh sester, je vladal popoln in neprediren molk.

Kaj še? Z Rito se je poročil leta 1937 na Dunaju. Njuna hči Ruth, moja mati, se je rodila leto dni kasneje, nekaj tednov

po prihodu Nemcev na Dunaj, ko so priključili Avstrijo in ji vsilili anšlus. Leta 1939 se je preselil v Pariz. Po vojni sta imela z Rito še enega otroka, sina, ki sta mu nadela francosko ime Jean-Pierre.

Rita je umrla leta 1986, ko sem bil star petindvajset let.

Jean-Pierre je umrl štiri leta kasneje v prometni nesreči, skupaj z obema svojima otrokoma, mojima edinima bratrančema.

Leon je prišel leta 1993 na mojo poroko v New York, v štiriindevetdesetem letu, umrl je štiri leta kasneje. Skrivnost Lemberga je odnesel s sabo v grob, skupaj s šalom, ki mu ga je januarja 1939 poklonila njegova mati. Moja mati mi je na pogrebu povedala, da je bil poslovilno darilo ob odhodu z Dunaja.

Ko sem prejel povabilo iz Lviva, je bilo to tako rekoč vse, kar sem vedel.

2

Nekaj tednov pred potovanjem v Lviv sva z materjo sedela v svetli dnevni sobi njenega stanovanja v severnem Londonu, pred sabo sva imela dva stara kovčka. Natrpana sta bila z Leonovimi fotografijami in papirji, časopisnimi izrezki, telegrami, potnimi listi, osebnimi izkaznicami, pismi, zapiski. Veliko jih je bilo iz dunajskega obdobja, toda nekateri dokumenti so bili še starejši in so segali v čase Lemberga. Vsak kos sem pazljivo proučil, kot vnuk, a tudi kot advokat, ki rad brska za dokazi. Leon je najbrž nekatere kose ohranil z razlogom. Zdelo se je, da ti spominki vsebujejo skrite informacije, kodirane z različnimi jeziki in konteksti.

Manjše število papirjev, ki so me še posebej zanimali, sem dal na stran. Med njimi je bil Leonov rojstni list, ki je potrjeval, da se je rodil 10. maja 1904 v Lembergu. Na tem dokumentu sta bila tudi naslov ter družinska informacija, da je bil njegov oče (moj praded) gostilničar, ki mu je bilo ime Pinkas,

kar bi lahko prevedli kot Philip ali Philippe. Leonovi materi, moji prababici, je bilo ime Amalie, klicali so jo Malke. Rodila se je leta 1870 v Żółkiewu, kakšnih petindvajset kilometrov zahodno od Lemberga. Njen oče Isaac Flaschner je bil trgovec s koruzo.

Na kupu so se znašli še drugi dokumenti.

Oguljen poljski potni list, star in obledel, svetlo rjave barve in s cesarskim orlom na ovitku. Na Leonovo ime so ga izdali junija 1923 v Lwówu, v njem je bil zapisan kot prebivalec tega mesta. To me je presenetilo, saj sem bil prepričan, da je bil Avstrijec.

Še en potni list je bil temno sive barve, šokiran sem bil, ko sem ga zagledal. Decembra 1938 ga je na Dunaju izdal *Deutsches Reich*. Na platnicah je imel prav tako orla, ta je sedel na zlatem kljukastem križu. Bil je tako imenovani *Fremdenpass*, potni list za tujce, ki so ga Leonu izdali zato, ker so mu odvzeli poljsko identiteto in ga proglasili za apatrida (*staatenlos*), za osebo brez državljanstva in iz tega izhajajočih pravic. Med Leonovimi listinami so bili trije takšni dokumenti: drugega so decembra 1938 izdali moji materi, ko je bila stara šest mesecev, tretjega pa moji stari mami Riti tri leta kasneje, jeseni 1941 na Dunaju.

Na kup sem zložil še več stvari:

Košček tankega rumenega papirja, prepognjenega na polovico. Ena stran je bila prazna, na drugi sta bila z odločno oglato pisavo s svinčnikom zapisana ime in naslov: »Miss E. M. Tilney, Norwich, Angleterre.«

Tri majhne fotografije, na vseh je bil isti moški, posnet v formalni pozi, s črnimi lasmi, gostimi obrvmi in rahlo nagaživim pogledom. Na sebi je imel črtasto obleko in očitno je bil nagnjen k temu, da je nosil metuljčke in prsne robčke. Na zadnji strani so bile letnice, ki jih je očitno zapisala ista roka: 1949, 1951, 1954; brez imena.